

MÂHİYET

insanın vücûdunun mâhiyetini öncelediği ve insanın mâhiyetini bilfiil oluşturduğu tezini insanın özgürlüğünü ispat etmenin bir gerekçesi olarak kabul etmişlerdir (Eisler, s. 742; Aquin, tür.yer.; Allers, s. 70 vd.).

BİBLİYOGRAFYA :

et-Ta'rifât, "mâhiyye", "mâhiyyetü's-şey" md.leri; a.mlf., *Şerhu'l-Mevâkıf* (nşr. Mahmûd Ömer ed-Dimyâtî), Beyrut 1998, III, 27-32; *Te'hânevî*, *Keşşâf*, II, 1313; Aristoteles [Aristo], *Metaphysik* (trc. Friedrich Bassange), Berlin 1990, vr. 1028^a; *Mâtürîdî*, *Kitâbü't-Teuhîd* (nşr. Bekir Topaloğlu – Muhammed Aruçi), Ankara 1423/2003, s. 166-167; *Fârâbî*, *Kitâbü'l-Hurûf* (nşr. Muhsin Mehdi), Beyrut 1990, s. 165-181; İbn Sînâ, *eş-Şifâ' el-Manîk* (1), s. 15; *Gazâlî*, *Mî'yârü'l-İlm* (nşr. Ahmed Şemseddin), Beyrut 1990, s. 259; *Nesefî*, *Tebşîratü'l-edille* (Salamé), I, 161-165; *Fahreddin er-Râzî*, *el-Mebâhişü'l-meşrûkiyye* (nşr. Muhammed el-Mu'tasim - Billâh el-Bağdâdî), Beyrut 1410/1990, I, 112-170; *Bâberti*, *Şerhu'l-Telhiş* (nşr. M. Mustafa Ramazan), Trablus 1983, s. 352-353; *Tef-tâzânî*, *el-Mu'tavvel*, İstanbul 1310, s. 232-233; a.mlf., *Muhtaşarü'l-me'ânî*, Kum, ts. (Dârü'l-Hikme), I, 209-211; *Hayâlî*, *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-'Akâ'id*, İstanbul 1308, s. 22-24, 56; *Bihîştî Ramazan Efendi*, *Hâşiye'tü'l-Bihîştî 'ale'l-Hayâlî* (a.e. içinde), s. 23-24; *İsâmüddin el-İsferâyînî*, *Hâşiye 'ale'l-Hayâlî*, İstanbul 1249, s. 35-36; *Ebû'l-Bekâ*, *el-Külliyât* (nşr. Adnân Dervîş – Muhammed el-Misrî), Beyrut 1413/1993, s. 752, 863; *Ahmed Negirî*, *Düstürü'l-ulemâ*, Beyrut 1997, s. 789-790; *Abdülhakîm Sîyâlkûtî* – *Abdullah el-Eyyûbî*, *Havâşiyü'l-'Akâ'id*, İstanbul, ts., I, 76-90, 277-279; *R. Eisler*, *Handwörterbuch der Philosophie* (ed. Richard Müller-Freienfels), Berlin 1922, s. 742-743; *Thomas von Aquin*, *Über das Sein und das Wesen* (trc. Rudolf Allers), Frankfurt 1959, tür.yer.; *R. Allers*, "Nachwort", a.e., s. 69-157; *Philosophisches Wörterbuch* (ed. G. Schischkoff), Stuttgart 1960, s. 648-649; *K. Flach*, "Wesen", *Handbuch philosophischer Grundbegriffe* (ed. H. Krings v.dgr.), München 1974, VI, 1687-1693; *S. M. Naquib al-Attas*, *On Quiddity and Essence*, Kuala Lumpur 1990, tür.yer.; *T. Izutsu*, *İslâm'da Varlık Düşüncesi* (trc. İbrahim Kalin), İstanbul 1995; *Hüseyin Atay*, *İbn Sînâ'da Varlık Nazariyesi*, Ankara 2001, s. 73-81; *İbrahim Kalin*, *Mulla Sadra's Theory of Knowledge and the Unification of the Intellect and the Intelligible (ittihâd al-âkil wa'l-ma'qûl)* (doktora tezi, 2003), Washington University, s. 138-144; *Hüseyin Avni*, "Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye Neşriyatı (İlm-i Kelâm)", *Ceride-i İlmîyye*, sy. 72, İstanbul 1340, s. 2323-2326; *R. Arnaldez*, "Mahiyya", *IEJ* (İng.), V, 1261-1263.

TAHSİN GÖRGÜN

MAHK
(المحك)

Mahv kavramının
daha ileri şeklini ifade eden
bir tasavvuf terimi
(bk. MAHV ve İSBAT).

MAHKEME
(المحكمة)

Arapça'da hüküm kökünden mekân ismi olan **mahkeme** (çoğulu mehâkim) kelimesi sözlükte "hüküm verilen yer, yargılama yeri" anlamındadır. Fıkıh terimi olarak kadıların içinde davalara baktıkları daire ve makamı, daha teknik bir ifade ile kamu hizmeti niteliğindeki yargılama yetkisinin kullanılması için kurulmuş resmî makam ve kurumu ifade eder.

Terimleşme Süreci. Kur'an ve Sünnet'te hüküm kelimesi ve türevleri çok sayıda geçmekle birlikte mahkeme kelimesi yer almamakta, yargılama / muhâkeme hukukuyla ilgili olarak daha ziyade kazâî tasarruflarda bulunacak kişilerin nitelik ve şartlarına ve bunların yargılama esnasında uymaları gereken kurallara temas edilmektedir. İslâm'ın ilk devirlerinde de mahkeme terimi kullanılmayıp yargı kurumunu temsil eden kadı ve "yargı kararı" mânasındaki kazâ / hüküm kelimeleri esas alınarak mahkemeyi karşılayan kavramların üretildiği görülür. Meselâ "bâbü'l-kâdî / ebvâbü'l-kudât, meclisü'l-kâdî / kadâ, bâbü meclisi'l-kâdî / kadâ, meclisü'l-hüküm" mahkemeleri, "divânü'l-kâdî, divânü'l-hüküm" mahkeme sicil defterlerini, "kâtibü'l-kâdî" mahkeme kâtibini, "velâyetü'l-kâdî / kadâ" yargı gücünü, mahkemelerin görev ve yetkisini, "nasbü'l-kâdî" mahkemelerin kuruluşunu, "mansıbü'l-kâdî" yargı makamını ifade etmek üzere ortaya çıkmış tabirlerdir. Bunlar arasında meclisü'l-kadâ teriminin hem "yargılama mekânı" hem de "mahkeme kurumu ve makamı" anlamına gelecek şekilde daha sık bir kullanımı vardır. Mahkeme kelimesinin terim anlamıyla Kâsânî ve Kâdîhân gibi VI. (XII.) yüzyıl fıkıh âlimlerinin eserlerinde görülmeye başlandığı (*Bedâ'i'*, VII, 10; *el-Fetâvâ*, III, 423) ve daha sonraki dönemlerde bu kullanımın giderek arttığı, özellikle XIX. yüzyıldan itibaren mahkeme / mehakim, mahkeme kâtibi, mahkeme sicil defteri gibi tabirlerin geçtiği görülür. Böylece kâdî / kadâ merkezli olarak oluşturulan terimler yerini tarihî bir süreç içinde hâkim / hüküm merkezli terimlere bırakmıştır.

Tarihî Gelişimi. Eski İslâm devletlerinde hukuk ve adalet işlerine bakan adliye teşkilâtı kâdîkudâtlık, mezâlim mahkemeleri, kadı mahkemeleri ve bunlara bağlı kuruluşlardan oluşmakta olup zaman içinde bu teşkilât yapılanmasında bazı farklılıklar ortaya çıkmıştır. İslâm'ın

ilk döneminden itibaren mahkemeler genelde tek hâkim usulüyle ve tek dereceli olarak kazâî faaliyette bulunmuş, bu gelenek çağdaşı diğer komşu devletler gibi İslâm devletlerinde de asırlarca varlığını korumuştur. Bununla birlikte tarihî kaynaklar az da olsa bazı mahkemelerin çok hâkimli mahkeme esasına göre çalıştığını kaydetmektedir. İslâm toplumlarının adliye teşkilâtına dair ilk kaynaklardan birinin müellifi olan Vekî' (ö. 306/918), 137 (754-55) yılında Basra kadılığına tayin edilen Ömer b. Âmir es-Sülemî ile Sevvâr b. Abdullah'ın birlikte davalara baktıklarını, Ömer b. Âmir'in mahkeme başkanı olarak taraflarla konuştuğunu, Sevvâr'ın duruşmayı sessizce takip ettiğini kaydetmektedir (*Ahbabü'l-kudât*, II, 55). Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) kendi dönemine kadar mahkemelerin tek hâkimli olduğunu, sadece Abbâsî Halifesi Mansûr devrinde (754-775) beraber görev yapmak üzere Basra kadılıklarına tayin edilen Ubeydullah b. Hasan el-Enbârî ile Ömer b. Âmir'in davalara birlikte baktıklarını söyler (*Târîhu Bağdâd*, X, 307; ayrıca bk. İbnü'l-Cevzî, s. 51, 55). Kaynaklarda ayrıca dört mezhep kâdîkudâtlarının bulunduğu devletlerde karmaşık davalara bu kâdîkudâtlardan meydana gelen bir heyet tarafından bakıldığı kaydedilmektedir (Mahmûd b. Muhammed Urnûs, s. 92).

Hz. Peygamber Medine'de bizzat kendisi davalara bakıyor, bazan da sahâbîlerini görevlendiriyor, Medine dışındaki davalara ise yargı göreviyle gönderdiği kimseler bakıyordu. Davayı kaybeden kişiler kadıların verdiği kararlara bir itirazları olduğunda bunu Resûl-i Ekrem'e arzede-biliyor ve o da bu vesileyle verilen kararı inceliyordu. Nitekim Hz. Ali'nin Yemen'de kadı olarak görev yaptığı esnada verdiği bir kararı davayı kaybedenler incelenmek üzere Hz. Peygamber'e getirmiş, Resûlullah da kararı inceledikten sonra isabetli bulup tasdik etmiştir (*Müsned*, I, 77, 152). Hz. Peygamber'den sonra halifeler de kadıların verdikleri kararlara itiraz vukuunda onları inceliyorlardı. Hz. Ömer'in hilâfeti döneminde Medine'de kadı olarak görev yapan Hz. Ali ve Zeyd b. Sâbit'in verdikleri bir karara davayı kaybeden kişi halife nezdinde itiraz ettiğinde Hz. Ömer kararı incelemiş ve, "Ben senin davana kadı olarak baksaydım senin lehine hüküm verirdim" demiştir. Bu kişi, "Senin benim lehimde hüküm vermeni engelle-yecek ne var? Üstelik yetki sende" deyince Hz. Ömer, "Eğer bu kanaate Kur'an ve Resûlullah'ın sünnetinde bulunan açık

naslarla ulaşmış olsaydım o kararı bozar ve senin lehine hüküm verirdim; ancak bu kanaate re'yimle ulaştım, re'y ise müşterektir" cevabını vermiş, Hz. Ali ve Zeyd'in re'y ihtihadına dayanarak verdikleri hükmü bozmamıştır (İbn Kayyim el-Cevziyye, I, 65; Osman b. Ali ez-Zeylaî, IV, 188).

İslâm tarihinde sistematik olarak oluşturulmuş bir temyiz veya istînaf kurumundan söz etmek mümkün olmamakla birlikte kaynaklar, Hz. Ömer ve Osman'ın hilâfetlerinde her yıl hac mevsiminde Mekke'de bu tür bir mahkemenin kurulduğunu kaydetmektedir. Abbâsîler'den başlamak üzere kâdîlkudâtların mahkeme kararlarını inceleme yetkisine sahip oldukları ve Dîvân-ı Mezâlim'in temyiz mahkemesi görevi de ifa ettiği bilinmektedir. Endülüs'te kâdîlcemâa makamının ve "hıttatu'r-red" adıyla bilinen bir kurumun bir bakıma temyiz mahkemesi gibi görev yaptığı ifade edilmektedir (Muhammed ez-Zühaylî, s. 332).

İlk dönemlerde kadı genel olarak her çeşit davaya bakma yetkisine sahipti. Ancak bazı kaynaklar, Hz. Ömer'in maddî kıymeti az olan basit davaları Yezîd b. Uhtünnemir'e, karmaşık davaları ise Hz. Ali'ye havale ettiğini, orduya ayrıca kadı tayin ettiğini (Vekî', I, 105; Mahmûd b. Muhammed Urnûs, s. 256), Emevîler devrinde mescidlerde 20 dinarı geçmeyen davalara bakmak üzere kâdî'l-mescid unvanıyla kadıların görevlendirildiğini, istisnâ olarak da bazı kadılara belli davalara bakma görevi verildiğini kaydetmektedir (Mâverdî, s. 61).

İslâm'ın klasik dönemine ait literatürde mahkemelerin kuruluş ve işleyişi, mahkeme çalışanları, yargılama yeri ve usulüne dair şekil şartları gibi konularda farklı açılardan zengin bilgiler mevcuttur. Ancak bunların yazıldığı dönemin bilgi ve tecrübelerini yansıtan kaynaklar olarak görülmesi, İslâm toplumlarında adliye teşkilâtının I. (VII.) yüzyıldan günümüze kadar geniş bir coğrafyada dönem ve bölgelere, devlet ve mezheplere göre yer yer önemli farklılıklara sahip olduğunun da dikkate alınması gerekir.

Teori. Hz. Peygamber devrinden itibaren ülke topraklarının genişleyip devletin teşkilâtlanmasına paralel olarak İslâm toplumunda adliye teşkilâtının giderek belirginleştiği, mezheplerin oluşumu ile birlikte İslâm hukukçuları tarafından yargının işleyişi ve mahkemelere ilişkin teorik ve doktriner tartışmaların yapılmaya başlandığı görülür. Bu konudaki klasik te-

orinin oluşumunda, naslarda mevcut ilke ve özel hükümlerin yanı sıra o dönem fakihiyelerinin içinde bulundukları şartların, devraldıkları geleneğin ve tecrübe birikiminin de önemli payı vardır. Onların mahkemelerin kuruluşu, görev ve yetkileri, dereceleri, tek ve toplu mahkeme usulleri gibi konularda yaptıkları tesbitler ve dile getirdikleri görüş ve öneriler böyledir.

Hanefî fıkıh âlimleri, önceleri sadece şehirlerde mahkeme kurulabileceğini ifade ederken daha sonra kasaba ve köylerde de küçük çaptaki davalara bakan mahkemelerin bulunabileceğini kabul etmişlerdir (Serahsî, XVI, 98; Sadrüşşehîd, III, 332). Şâfiî fakihleri ise bir günlük mesafedeki, yani davacı, davalı ve şahitlerin sabah erkenden yola çıkıp akşamleyin evlerine dönebilecekleri her yerleşim biriminde ihtiyaca cevap verecek sayıda mahkeme kurulmasının gerektiği görüşündedir (Hatîb eş-Şirbînî, IV, 373; Şemseddin er-Remlî, VIII, 224). Hanbelîler "iklim" adını verdikleri Şam, Mısır, Bâbil, Hicaz gibi bölgelerde en azından birer mahkemenin bulunması gerektiğini ifade etmişlerdir (İbn Ebû Tağlib, II, 263). Bir şehirde yargı bölgeleri veya dava türleri ayrılarak muayyen davalara, meselâ sadece hukuk davalarına veya ceza davalarına ya da maddî kıymeti belirli bir miktarı geçmeyen davalara bakmak üzere birden fazla mahkemenin kurulması da mümkündür (Mâverdî, s. 60-61; İbn Kudâme, IX, 107; Mecelle, md. 1801). Kaynaklarda, davaya bakacak mahkemeyi belirlerken tarafların ikametgâhlarının veya dava konusunun bulunduğu yerin esas alınacağı gibi açıklamalar, özellikle büyük şehirlere birden fazla kadı tayin edilmesi halinde görevli ve yetkili mahkemeyi tayin etmeye ve kargaşayı önlemeye yarayacak bir ölçüt geliştirme anlamı taşır.

Klasik dönem İslâm hukukçuları, yargının işleyişine dair görüş ve önerilerini tek hâkimli mahkeme sistemini esas alarak geliştirmişlerdir. Mâlikîler ve bazı Şâfiî fakihlerinin çok hâkimli mahkeme sistemine sıcak bakmayışı, hâkimlerin özellikle ihtihada dayalı olarak çözümlenmesi gereken davaları karara bağlarken her zaman ittifak edemeyeceği ve bu sebeple bazı davaların sürüncemede kalacağı endişesinden kaynaklanır (Şîrâzî, I, 352; İbn Kudâme, IX, 107-108). Hanefî ve Hanbelîler'le bazı Şâfiî fakihleri ise kadıların halifenin birer vekili olduğunu, vekâlet akdi hükümlerine göre birden fazla kişinin vekil olarak tayin edilebileceğini belirtip

ictihada dayalı olarak çözümlenmesi gereken davalarda mahkemenin çalışma şartlarıyla ilgili önceden tesbit edilecek kuralların uygulanması ile davaların çözümünde bir sıkıntı yaşanmayacağını ifade ederek bu sistemin lehinde bir görüş ileri sürmüşlerdir.

Mahkemenin tek dereceli olması ve verilen kararın taraflar için kazıyye-i muhkeme sayılması kural ise de hâkimin yanılabilirliği veya kasıtlı davranabileceği hesaba katılarak ilgili tarafın verilen karara belirli esaslar çerçevesinde itiraz edebilmesi ilkesi benimsenmiştir. Fıkıh kitaplarında yer alan bilgilere göre davayı kaybeden kişi üst derecede bulunan bir kadıdan mahkeme kararının incelenmesini isteyebilir. Kadı inceleme sonucunda verilen kararı şer'î delillere ve genel kurallara uygun bulursa onaylar, değilse kararı bozar ve o davaya yeni baştan bakılır. İctihadlar eşit değerde olduğu ve ictihadın ictihadla nakzolunmayacağı genel bir ilke olarak kabul edildiğinden inceleme yapan kadının ictihadının farklı olması alt mahkemede ictihada dayalı olarak verilen bir kararı bozma sebebi olamaz. İlk ictihada öncelik verilmesinin amacı, hukukî çekişmenin onunla sonuçlandırılarak davaların uzayıp gitmesinin önüne geçilmesi ve adaletin en kısa zamanda tecelli etmesidir (Kâsânî, VII, 14; ayrıca bk. KAZÂ).

Mahkeme Çalışanları. Mahkemenin birinci derecede ve en vazgeçilmez insan unsuru kadıdır. Mahkeme kurumunu kadı temsil ettiği için fıkıh âlimleri eserlerinde mahkemeden ziyade kadıdan bahsetmişler, kadı kelimesini mahkemeyi de kapsayacak bir genişlikte kullanmışlardır. Kadının asıl görevi ihtilâflara bakmak ve onları karara bağlayıp icra ve infaz etmektir. Kadılara onları tayin eden makam, yaptıkları görev, dereceleri, görev yaptıkları yerleşim birimleri dikkate alınarak çeşitli unvanlar verilmiştir. Halife tarafından tayin edilen kadıya "kâdî'l-halife", kadı tarafından tayin edilene "halife, nâib, vekil", mescidlerde belirli bir miktar parayı geçmeyen davalara bakmak üzere tayin edilen kadıya "kâdî'l-mescid", ordu mensupları arasında çıkan ihtilâflara bakan kadıya "kâdî'l-cünd, kâdî'l-asker", evlenme ve boşanmayla ilgili davalara bakan kadıya "kâdî'l-menâkih, kâdî'l-enkiha", kadıların tayin ve azilleriyle yetkili kadıya "kâdî'l-kudât, kâdî'l-cemâa", temyiz mahkemesi kadısına "kâdî'r-red", yüksek dereceli kadıya "el-kâdî el-a'lâ", alt dere-

cedeki kadıya “el-kādî el-esfel”, şehirlerde görev yapan kadılara “kādî'l-mısr, kādî'l-medîne”, kasabalarda görev yapanlara “kādî'r-rusdâk”, köylerde görev yapanlara “kādî'l-karye” gibi unvanlar verilmiştir.

İlk dönemlerde kadılar ichtihad derecesine ulaşan âlimler arasından tayin ediliyordu. Emevîler'den itibaren genel olarak meslekî tecrübe de dikkate alınıp kadılık mesleğinin ilk basamağı olarak mahkeme zabıt kâtipliği esas alınmış, kadı kâtipliğinden nâibliğe, oradan da kadılığa yükselmeyi sağlayan bir yol izlenmiştir. Yargılama yapmak ve karar vermekle görevlendirilen kadılarla nâibler arasında tayin esnasında aranan nitelik ve şartlar bakımından bir fark bulunmamaktadır. Ancak sadece sorgulama yapmak üzere görevlendirilen nâibin ichtihad derecesinde bir âlim olması gerekmiyip sorgulama yaptığı konularda bilgiye sahip bulunması yeterli kabul edilmektedir (İbn Ebü'd-Dem, I, 311).

İslâm'ın ilk devirlerinde yargılama usulü basit ve sade idi, hatta tahkim usulüne çok yakındı. Davacı ve davalı birlikte kadının huzuruna geliyor, iddia ve savunmalarını ona arz ediyor, kadı tarafların serdettikleri delillere bağlı kalarak davaları hükme bağlıyordu. İlk dönemlerde had ve kıyası gerektiren ağır ceza davalarına halife ve valiler bakmışsa da Emevîler'den itibaren kadılara hukuk davaları yanında ceza davalarına bakma görevi de verilmeye başlanmıştır. Bununla birlikte bazı yerlerde ve dönemlerde kadınların yargı görevlerinden bir kısmının Dîvân-ı Mezâlim'e, hisbe ve şurta kurumlarına devredildiği bilinmektedir. Zamanla şehirlerin nüfusu artıp dava sayısı ve türünün çoğalması, toplumsal hayatın ve ilişkilerin daha karmaşık hale gelmesi kadınların tek başlarına yargı görevlerini ifa etmelerini zorlaştırmış, kâtip, muhızır ve müzekkî gibi memurların tayinine ihtiyaç duyulmuştur.

Kâtip. Mahkemede zabıt kâtibi kadının en önemli yardımcısıdır. Görevi taraflardan dava dilekçelerini alıp kadıya arz etmek, yargılama esnasında tarafların ve şahitlerin ifadelerini yazıya geçirmek, dava dosyalarını ve tutanakları muhafaza etmektir. Hz. Peygamber ve dört halife devrinde davalar az olduğu için mahkeme kararları yazılmamışsa da şifahi gelenek içinde nesilden nesile aktarılarak daha sonraki dönemlerde yazılan kitaplara kadar gelmiştir. Bununla birlikte Hz. Ömer ve Ali dönemlerinde kadı kâtipleri bulunduğu dair kaynaklarda bazı bilgi-

lere rastlanmaktadır (Muhammed ez-Zuhaylî, s. 160; Atar, s. 139). Kindî, Mısır'da mahkeme kararlarının tescilinin Muâviye'nin ilk kadısı Süleyman b. İtr et-Tüçibî ile (ö. 75/694-95) başladığını söyler (*el-Vülât ve'l-kuḍât*, s. 309). Bu tarihten itibaren Mısır'da mahkeme teşkilâtında kâtipler yer almış ve bu kâtiplerden pek çoğu sonradan kadı olarak tayin edilmiştir. Sadrüşşehîd de 120-122 (738-740) yılları arasında Kûfe'de kadılık yapan İbn Şübrüme'nin, “İlk defa tarafların ve şahitlerin ifadelerini zaptedip yazan benim ki benden sonra da bu uygulamayı hiç kimse terketmedi” sözünü nakledip bundan böyle bölgede mahkeme kararlarının yazılmaya başladığını ifade etmiştir (*Şerhu Edebi'l-kādî*, IV, 72). Fıkıh âlimleri kâtibin kadının yardımcısı ve mahkemede cereyan eden işlerin şahidi olduğunu, dolayısıyla onun güvenilir, dürüst, kavrayış sahibi ve resmî yazıları yazmayı, resmî belgeleri tanzim etmeyi bilen bir kişi olması gerektiğini ifade ederek kâtipliğin bilgi, sanat ve yüksek bir karakter işi olduğunu belirtmişlerdir.

Sâhibü'l-meclis (mübâşir). Mahkemede sırası gelen tarafları ve şahitleri yargılama salonuna almak, yargılama esnasında asayiş ve güvenliği sağlamak üzere mübaşirler bulundurulur. Klasik fıkıh kitaplarında “sâhibü'l-meclis, cîlvâz, nakîb, bevâb, hâcib, arîf” gibi terimler mübaşir karşılığı olarak kullanılmıştır.

Muhızır. Mahkemelerde davacı, davalı ve şahitlere ikametgâhlarında tebligatta bulunmak, gerektiğinde onları mahkemeye celbetmek üzere muhızır bulundurulur. Klasik fıkıh kitaplarında “a'vân, muhızır, müşşîs, ecriya” gibi terimler “adlî zâbıta ve tebligat memuru” anlamında geçmektedir. Hanefî fıkıh bilgini Kâsânî muhızırın tâbiîn döneminden sonra mahkeme teşkilâtında yer almaya başladığını söyler (*Bedâ'î*, VII, 12).

Müzekkî. İlk devirlerde kadılar şahitlerin güvenilir (âdil) kimse olup olmadığını alenî olarak soruşturuyor ve bu soruşturmada olumlu sonuç alırsa onunla yetinerek şahitliklerini kabul ediyorlardı. Ancak alenî soruşturmalarda kendilerine şahidin durumu sorulan kişilerin baskı altında kalarak kanaat belirtebilecekleri endişesini taşıyan bazı kadılar şahit hakkında ayrıca komşuları ve çalışma arkadaşları nezdinde de gizlice araştırma yapmaya yöneldiler. Kaynaklar, şahitlerle ilgili ilk gizli soruşturmayı başlatan kadılar arasında Kûfe'de Süreyh ile (ö. 78/697) İbn Şübrüme (ö. 144/761) ve Mısır'da Gavs b. Süleyman'ı (ö. 168/785) zikreder. Dava-

ların ve şahitlerin sayısındaki artış dolayısıyla kadılar şahitlerin tamamının durumunun araştırılması konusunda güçlükle çekince bunu araştırmak üzere “müzekkî” (sâhibü'l-mesâil) adıyla memurlar tayin etmeye başladılar. Kindî'nin verdiği bilgiye göre Mısır'da 168 (784-85) yılında sâhibü'l-mesâil ilk defa tayin eden Kadı Muḥaddal b. Fedâle'dir (*el-Vülât ve'l-kuḍât*, s. 385). Kâsânî, önceki kadıların şahitlerin durumunu bizzat kendilerinin soruşturduklarını, kendi zamanında ise böyle bir soruşturma ile müzekkîleri görevlendirdiklerini ifade etmektedir (*Bedâ'î*, VII, 10).

Tercüman. Ülke topraklarının farklı dilleri konuşan yeni toplulukları da içine alarak genişlemesi mahkemelerde tercüman bulundurma ihtiyacını doğurmuştur. Zamanla mahkeme teşkilâtı içinde bu unvanla bir memur yer almaya başlamıştır. Kadının, dilsiz ve sağırlerle anlaşamadığı takdirde onların işaretlerini anlayan bir kişinin (müsemmi', müsmi') yardımını alması da böyledir (İbn Ebü'd-Dem, I, 332).

Kâsım. Hisse-i şâyiayı mirasçılar ve ortaklar arasında kanunî paylarına göre taksim eden memura “kâsım” (çoğulu kassâm) denir. Kâsımın emin olması, fıkıh ve matematik bilgisine sahip bulunması gerekir. İlk devirlerden itibaren kadınların belli davaların karara bağlanmasında kâsımın yardımına başvurduğu bilinmektedir. Kaynaklar, Hz. Ali zamanında Abdullah b. Yahyâ'nın mahkemede kâsım olarak görev yaptığını kaydetmektedir (Se-rahsî, XVI, 102; ayrıca bk. KASSÂM).

Seccân. Kaynaklarda, şehirlerde ağır hapis cezasına mahkûm olan suçluların valilerin hapisanelerine, hafif hapis cezasına mahkûm olanların ise kadınların hapisanelerine kapatıldığı kaydedilmektedir. Kadı kendi yönetiminde bulunan hapisanenin idarî işlerini görmek ve mahkûmların durumları hakkında bilgi vermek üzere “seccân” (sâhibü's-sicn) adıyla memur tayin ediyordu. Kadılar mahkeme personelinin idarî bakımdan âmiri olduklarından denetimleri de onlara aitti.

Mahkeme Yeri ve Faaliyeti. Duruşmanın yapılacağı yer hakkında kesin ve bağlayıcı bir şer'î hüküm mevcut olmayıp konu geleneğe ve devletin teşkilâtlanma aşamalarına göre belli bir gelişim seyri izlemiştir. İlk devirlerden itibaren kadılar camilerde, camilere bitişik yerlerde (batîha, rahbetü'l-mescid, sahnü'l-mescid) veya evlerde davalara bakıyorlardı. Kaynak-

lar, ilk defa Hz. Osman zamanında bir evin adlı duruşmaların yapılmasına tahsis edildiğini kaydetmektedir (Abdülhay el-Kettânî, I, 271). Sonraki dönemlerde zaman zaman cami ve evlerde davalara bakılması idareciler tarafından yasaklanmışsa da uzunca bir süre bu mekânlar yargılama yeri olarak kullanılmaya devam etmiştir. Kadıların tayin kararâmeleri de (ahd, menşûr) camilerde düzenlenen törenlerde okunmakta, böylece kadının görev alanına giren konular ve yargı çevresi halka duyurulmaktaydı. Doktrinde de klasik dönem fakihlerinin çoğunluğu camilerin aynı zamanda mahkeme salonu olarak kullanılmasına karşı çıkmaz. Ancak bazı Mâlikî fakihleri cami dışındaki bir mekânın yargılama yeri olarak kullanılmasının maksada daha uygun olduğunu ifade etmişler, Şâfiî fakihleri ise dava sebebiyle gelenlerin ibadet amacıyla yaptırılan camilerin âdâbı ve temizliğiyle bağdaşmayacak davranışlarda bulunacaklarını ileri sürerek camilerin yargılama yeri olarak kullanılmasını doğru bulmamış, yargı makamının işlev ve ihtişamına uygun ayrı binaların seçilmesini önermişlerdir. İslâm tarihinde ilk devirlerden itibaren kadı mahkemelerinden ayrı olarak idarî ve adlî yargı ve denetim görevlerini yürüten mezâlim mahkemeleri kurulmuştur. Bu tür davalara cami, medrese ve saray gibi umumî ve resmî yerlerde bakılmış olduğu gibi dönemlere ve devletlere göre değişen "divân-ı mezâlim, dârü'l-mezâlim, dârü'l-âmme, dârü'l-adl" gibi adlar taşıyan özel mekânlar da tahsis edilmiştir (bk. MEZÂLİM).

İslâm'ın ilk dönemlerinde duruşmalar için belirlenmiş bir gün veya saat söz konusu değildi; mahkemeler haftanın her gününde ve her saatinde davalara bakıyordu. Daha sonra davalara çoğalınca kadılar, haftanın belirli gün ve saatlerini davalara ayırıp özel ihtiyaçlarını karşılamak ve ilmî araştırma yapmak için haftanın bir gününü mahkemenin tatil günü olarak kabul etmişlerdir. Sadrüşşehîd, II. (VIII.) yüzyılda kadıların müderrisler gibi cumartesi günü, III. (IX.) yüzyılda pazarı veya salı günü, VI. (XII.) yüzyılda resmî görevliler gibi salı günü tatil yaptıklarını ifade etmektedir (*Şerhu Edebi'l-kâdî*, I, 250). Emile Tyan, bazı kadıların ramazan ayında davalara bakmadığını dikkate alıp bu uygulamayı adlî tatil olarak değerlendirmiştir (*L'historie de l'organisation judiciaire en pays d'Islam*, I, 418-419). Fakihler, yargılamanın gündüz saatlerinde yapılmasının isabet ve verimliliği arttı-

racağını belirterek bir zaruret bulunmadıkça geceleri yargılama yapılmamasını önermiş, ayrıca ibadet vakitlerinde, kurban ve ramazan gibi dinî bayramlarda, toplum için özel bir anlamı olan günlerde, aşırı sıcak ve aşırı soğuk günlerde mahkemelerin tatil edilmesinin uygun olacağını ifade etmişlerdir.

Geçmiş İslâm devletlerinde mahkemelerde riayet edilen muhâkeme usulü, Kur'an ve Sünnet'te bu yönde getirilen bazı açıklamalara, aynı zamanda müslüman toplumların kendi bilgi ve tecrübelerine göre şekillenmiştir. Kadı, yargılama esnasında taraflara eşit muamele edebilmek için onları önünde oturtur, mübâşir kadının yanı başında taraflardan biraz uzak bir mesafede ayakta dururdu. İstisnâ için çağrılan ilim ehli kadının yanında otururdu. Kadı mahkeme sicil defterini sağ tarafına koyar, kâtip de ifadeleri zaptedip yazarken görebileceği yere otururdu. Abbâsîler döneminde Kâdîkudât Ebû Yûsuf kadılar için özel elbise ihdas etmişti. Fıkıh literatüründe yargılama salonunun yargının ihtişamına lâyık bir şekilde tefriş edilmesi ve kadının yargılama esnasında biraz yüksek bir yerde oturması gereğinden söz edilir.

İslâm tarihinde yargılamanın aleniliği genel bir ilke olarak benimsendiğinden camilerin yargılama yeri olarak seçilmesiyle bu amaç kolayca gerçekleşiyor, duruşmaları evinde yapan kadılar ise evlerinin kapılarını herkese açık bulundurmaya özen gösteriyordu. Duruşmaları taraflar ve şahitler dışında dinleyiciler de izleyebiliyordu. Kadı genel ahlâk ve âdâba uygun olmayan durumlarda kapalı oturumlar düzenliyor, bu durumda sadece ilgililer duruşma salonuna alınıyordu. Duruşma oturumunun yönetimi kadının yetki-sindeydi. Kadı, mahkemenin âdâbına ve saygınlığına uygun olmayan davranışlarda bulunanları uyarır, bundan bir sonuç alamazsa onları mübâşir aracılığı ile saldondan çıkarır ve gerektiğinde ta'zîr cezası verirdi. Duruşmaları alenî yürüten kadı ilim erbabıyla gizli olarak istisnâ edip hükmünü tek başına verir ve hükmü ilgililere açıkça tefhim ederdi.

BİBLİYOGRAFYA :

Müsned, I, 77, 152; Şâfiî, *el-Üm*, VI, 209, 216, 221; Vekî', *Ahbarü'l-kuḍât*, I, 105; II, 55; Kindî, *el-Vülât ve'l-kuḍât*, s. 309, 340, 343, 355, 385, 394, 395, 397, 399; Mâverîdî, *el-Ahkâmü's-sultânîyye*, Beyrut 1405/1985, s. 60-61; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, X, 307; Şîrâzî, *el-Muhezzeb*, I, 352; Serahşî, *el-Mebṣûṭ*, XVI, 77-86, 90, 93, 94, 98, 102; Sadrüşşehîd, *Şerhu Edebi'l-kâdî* (nşr. Muhyî Hilâl es-Serhân), Bağdad 1397-98/1977-

78, I, 243-244, 250-251, 295-317; II, 79-83; III, 332; IV, 72; Kâsânî, *Bedâ'î'*, VII, 10-14; Kâdîhan, *el-Fetâvâ*, III, 423; İbnü'l-Cevzî, *Kitâbü'l-Ezkiyâ*, Kahire 1304, s. 51, 55; İbn Kudâme, *el-Mugnî*, IX, 46, 52-54, 58, 95, 107-108, 109, 134; İbn Ebû'd-Dem, *Edebü'l-kazâ'* (nşr. Muhyî Hilâl es-Serhân), Bağdad 1404/1984, I, 311, 312, 319, 326, 327, 332; Karâfî, *ez-Zâhire* (nşr. Muhammed Bû Hubze), Beyrut 1994, X, 35, 60, 74, 75, 77; İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-muvâkkı'în*, I, 65; Osman b. Ali ez-Zeylâi, *Tebyînü'l-hakâik*, Bulak 1314, IV, 188; Burhâneddin İbn Ferhûn, *Tebşîratü'l-hükkâm* (nşr. Tâhâ Abdür-raûf Sa'd), Kahire 1406/1986, I, 27, 35-38, 40, 42; Molla Hüsrev, *Dürrü'l-hükkâm*, İstanbul 1310, II, 404; İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râik*, V, 81; VII, 18, 145; Hatîb eş-Şirbînî, *Mugnî'l-muhtâc*, Beyrut 1933, IV, 373, 379-380, 387, 388, 389, 391, 396; Şemseddin er-Remlî, *Nihâyetü'l-muhtâc*, Mısır 1898, VIII, 224, 231; *el-Fetâvâ'l-Hindîyye*, V, 320-325; Hayreddin b. Ahmed er-Remlî, *el-Fetâvâ'l-hayriyye li-nefi'l-berîyye*, Bulak 1300, III, 213, 324; IV, 156-158; Ahmed b. Muhammed el-Hamevî, *Çamzû 'uyûnî'l-beşâir*, Beyrut 1405/1985, II, 214, 402; Muhammed b. Abdullah el-Harâşî, *Şerhu Muhtaşarı Hâilî*, Bulak 1318, VII, 143, 144, 149, 163; İbn Ebû Tağlib, *Neylû'l-me'ârib*, Kahire 1325, II, 263, 265; Muhammed b. Ahmed ed-Desûkî, *Hâşiye 'ale's-Şerhi'l-kebir*, Kahire 1328, II, 258; III, 345; İbn Âbidîn, *Reddül-muhtâr*, III, 780; IV, 322; V, 362; a.m.f., *el-'Ukûdû'd-dürriyye fi tenkihi'l-Fetâvâ'l-Hâmidiyye*, Bulak 1300, II, 36, 198; Mecelle, md. 1791, 1801, 1814, 1825, 1827, 1833, 1834, 1836; Abdülhay el-Kettânî, *et-Terâtibü'l-idâriyye*, I, 271; E. Tyan, *L'historie de l'organisation judiciaire en pays d'Islam*, Paris 1938, I, 418-419; Ahmed Muhammed Müleycî, *en-Nizâmü'l-kazâ'îyyü'l-İslâmî*, Mısır 1984, s. 148-149; Abdülkerîm Zeydân, *Nizâmü'l-kazâ'î fi's-Şer'i'ati'l-İslâmiyye*, Bağdad 1984, s. 52-54, 55-61; Zâfir el-Kâsimî, *Nizâmü'l-hükm fi's-Şer'i'a ve't-târîhi'l-İslâmî*, Beyrut 1407/1987, II, 235-237, 395-427; Abdurrahman b. İbrâhîm, *el-Kazâ' ve nizâmühü fi'l-Kitâb ve's-Sünne*, Mekke 1989, s. 282; Mahmûd b. Muhammed Urnûs, *Târîhu'l-kazâ'î fi'l-İslâm*, Kahire, ts., tür.yer.; Muhammed ez-Zühaylî, *Târîhu'l-kazâ'î fi'l-İslâm*, Dımaşk-Beyrut 1415/1995, s. 160, 246, 267, 332, 344, 346; Fahrettin Atar, *İslâm Adliye Teşkilâtı*, Ankara 1991, s. 139, 142-165; J. Schacht, "Mahkama", *El²* (İng.), VI, 1-3.

FAHRETTİN ATAR

Osmanlı Devleti'nde Mahkeme. Osmanlı Devleti'nde mahkemeler, İslâmiyet sonrasında oluşan Türk-İslâm adlî yapı geleneğinin devrine nisbetle gelişmiş bir örneğini teşkil eder. Osmanlı hukuk tarihinin Batılılaşma / modernleşme dönemine kadar devam eden sürecinde klasik yapı büyük ölçüde korunmuştur. Daha çok "meclis-i şer", mahfil-i şer" olarak adlandırılan klasik Osmanlı mahkemesi bu devirde tek hâkimli ve esas itibarıyla tek derecelidir. Çok hâkimli mahkeme yapısı İslâm hukuk teorisine uygun olmakla birlikte (Mecelle, md. 1802) bir iki istisna di-